

Historie INFO 1
FSF avd. Rygges medlemmer
Mars 2017.
Alf H Haugan.

Innledning

Hvis leserne er som meg har et tykt lag med støv for lengst lagt seg over historietimene i forrige år hundrede. Derfor vender jeg nesen mot oppfriskning av den historiske perioden som kanskje ligger dypest begravet under støvet – **Tobakksplantasjene i Østfold på 1700-tallet.**

Fakta

Norge under Danmark (1537 - 1814)

I 1536 bestemte den danske kongen at Norge skulle være en del av Danmark, og i begge land ble den katolske religionen erstattet med Martin Luthers syn på kirke og kristendom - protestantismen.

På 1600-tallet var det mange kriger mellom Danmark og Sverige. Krigene kostet mye, og i tillegg mistet Danmark mange store landområder. I 1660 tok kongen all makt for å få kontroll med den politiske utviklingen og økonomien. Han utnevnte embetsmenn til å styre i Norge og solgte jord til bønder og borgere for å betale statsgjelden.

På 1600- og 1700-tallet ble næringslivet utviklet i Norge. Mange kjøpmenn tjente godt på å selge tørrfisk, trelast, jern og kobber til utlandet.

A.H.H.

Kulturminne i Østfold Av jorde er du kommet

Tekst: Per Erik Gjesvold, Fylkeskonservatoren i Østfold fylkeskommune

De færreste av dem som i dag haster over Svinesund på jakt etter billig tobakk er vel klar over at de langs veien i Rygge, Råde, Sarpsborg og Halden har passert det som en gang var store tobakksplantasjer.

- **Østfold var en gang et foregangsfylke innen denne geskjeften. Men nå har hele industrien gått opp i røyk.**

Mens helsemyndigheter, avgifter og andre i disse dager gjør sitt beste for å begrense tobakksbruken, var det altså - i ordets rette forstand - en blomstrende business på jordene i Østfold. Tobakk var noenlunde enkelt å produsere. Noen voldsom kvalitet hadde tobakken neppe, men det holdt til hjemmebruk. Halden (Fredrikshald) var tobakkskommune nr 1 i

Østfold. Men også på det glade 1700-tall og framover ble det smuglet tobakk over grensa - som i dag.

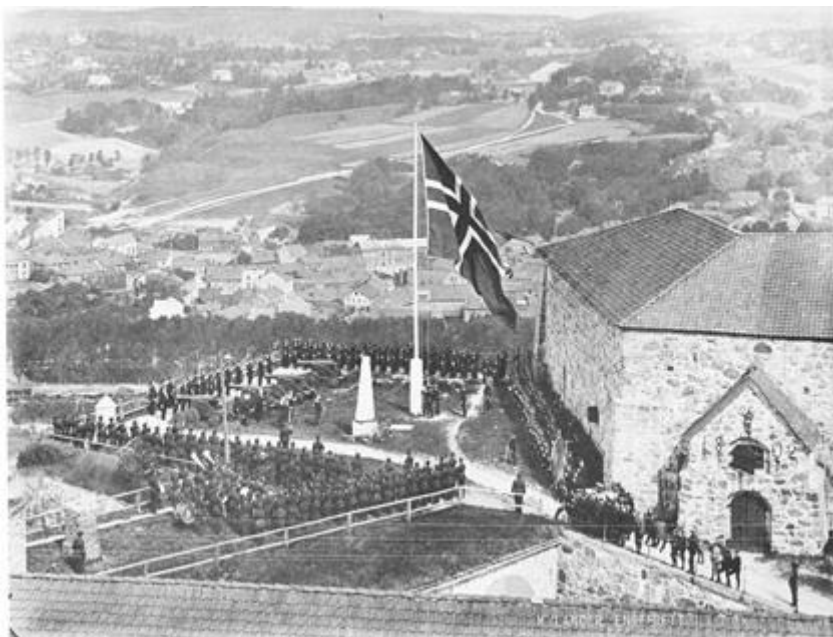
Tobakksplantasjene i Østfold på 1700-tallet

Den meste av tobakksindustrien var knyttet til foredling av tobakk, både den importerte og den som ble produsert her hjemme. Mange produserte også piper. I tillegg var en rekke mennesker involvert i detaljsalg av tobakksprodukter. For å kunne drive salg måtte man søke om få et privilegiebrev. Langt fra alle søkerne fikk slike brev.

Fredrikshald, som Halden het frem til 1928, var tidlig på banen med salg og foredling av tobakk. Overhoffrettsassessor Peder Lorentzen i Fredrikshald var en av de første som søkte og fikk bevilgning om å anlegge et tobakkspinneri i Norge. Om han noen gang kom i gang, er litt mer i det blå. Ni år etter, i 1692, ber iallfall byens borgermester og råd om en fornyelse av privilegiet. Det får de på betingelse av at *de skal tilforpligt være Toback spinnerier der paa stedet self at lade indrette.*

Apothequer Niels Hanssen Bolder var også haldenser. Etter kampene ved og i Fredrikshald som kulminerte med Karl 12. fall i 1718, klager han sin nød til kongen over de skadene som var blitt påført hans eiendommer og forretninger. I 1723 får han privilegium til å *hand alleene sammesteds efterdags maa falholde og selge alle slags Aquaviter, destillerede Hoved- og ungarske Vande, saa at hand i 3 aar allenemaa lade forarbeide og selge Pulver og Snuftobak, dog ingen som det til egen Fornødenhet tilhaver, derved præjudiceres.* Privilegiet fornyes tre ganger med tre års mellomrom.

Den første tobakksplantasjen ble også etablert i Fredrikshald. Herrene Tank og Værn leide i 1739, for en fast årsavgift på 34 riksdaler, Ous gård av kronen *for at oprette Tobaks Plantagier efter dend svenske Maade da jorden her er meget beqvem.* De kunne i samme søknad opplyse hans majestet om at de tok sitt ansvar som samfunnsaktører alvorlig ved at 20 barn *underholdes og i deres Christendom oplæres* på deres tobakksfabrikk. Ingen ting er som en utviklingsaktør som er sitt ansvar bevisst og ønsker å gi noe tilbake til samfunnet, og slik var det den gang også.

Halden sett fra Fredriksten festning 7. juni 1905. Bak til høyre sees jordene tilhørende det

tidligere krongodset Ous (i dag: Os), som ble benyttet til tobakksproduksjon. Faksimile fra boka "Fra den gang oldemor var ung, Fredrikshald - glimt". Baardsen & Co, A.s, Halden av Frank Kiel Jacobsen, 1985.

Os-jordene i dag. (Foto: Andreas Ebeltoft)

Omtrent 30 år senere i 1778 etableres det også tobakksplantasjer ved Moss i under ledelse av apoteker Henrik Finch. Han drev også tobakkshandel og et karveri for visse typer røketobakk. Jest Matzen fra Fredrikstad var en annen, tidlig gründer innen tobakksfabrikasjon. I 1706 søkte han kongen om bevilgning til å opprette et tobakkspinneri i Qvinnisdalen, og får tillatelse til å gjøre dette. Noe mer hører vi imidlertid ikke om ham og det er uvisst om prosjektet noen gang ble realisert. Mange andre navn knyttet til tobakksindustrien kunne vært nevnt, men det får bli en annen gang.

Kun de som hadde privilegiebrev kunne handle med å videreforedle tobakk. Fra Tobakkens krønike, Tidemanns Tobakksfabrikks jubileumsskrift 1928.

Øvrig tobakksproduksjon og salg i Østfold

I 1739 produseres det tobakk i Moss ved Gudes tobakksfabrikk, men mengden er ukjent.

Vi vet at Kjøpmann Bulls Tobakksfabrikk i Fredrikstad opplyste dette året at fabrikkens 14 arbeidere kunne forarbeide anslagsvis rundt 30 000 kg tobakk per år og *ingen Hinder har til Afsetning.*

I Fredrikshald var det fire fabrikker med til sammen 120 ansatte betjenter og arbeidere som produserte 3500 tobakksmatter, men kunne produsere opp til 18 000 matter tiltenkt markedene i Sverige og Norge.

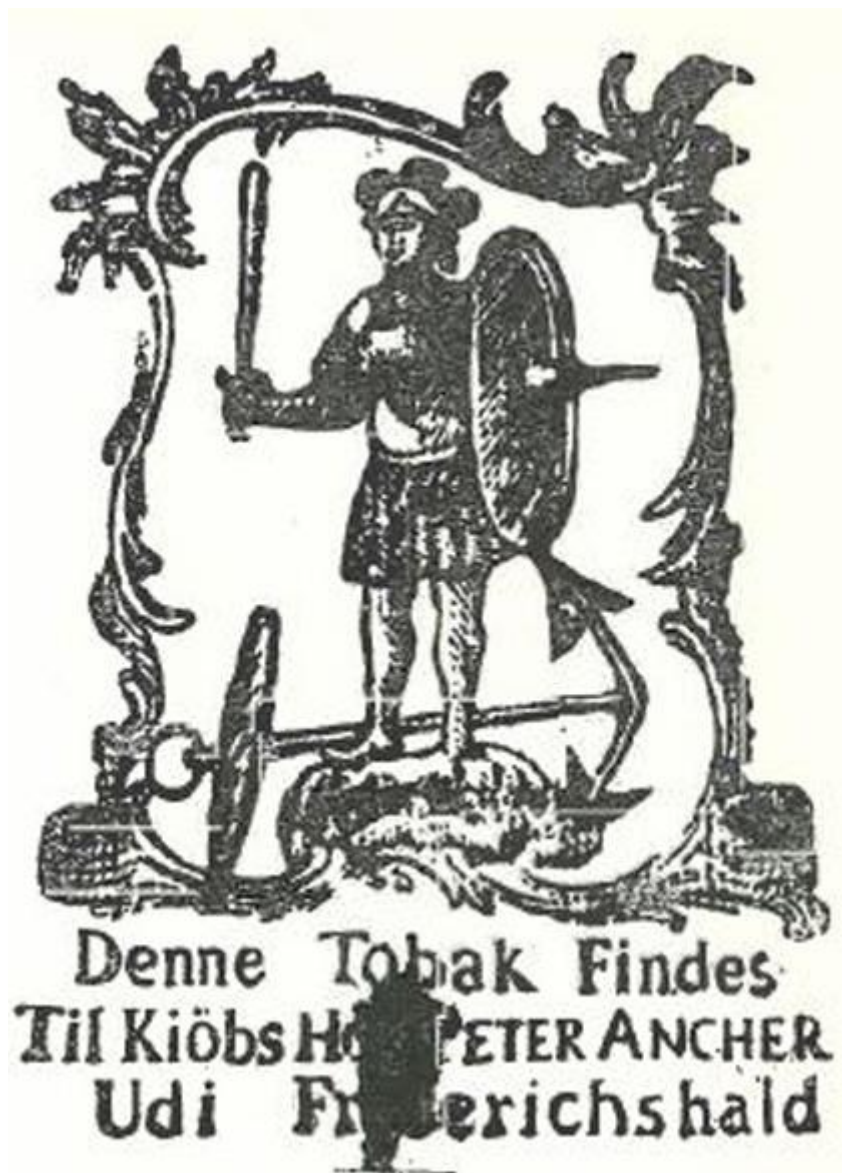
Volumet på tobakksproduksjonen, salg og forbruk, var betydelig.

I perioden 1750 og fram til 1815 gis det også privilegiebrev for salg av tobakk til en rekke enkeltmennesker også utenfor byene. Spydeberg, Askim, Trøgstad og Eidsberg har alle hver sin privilegerte forhandler.

Bonden på Præstby i Spydeberg søkte også om lov til å videreselge tobakk og fikk følgende svar, vennlig hilsen Det høyst kongelige *Land Øconomii og Commerce Colegium i København:*

Supplicanten er Bonde og forstaar icke at læse Skrift langt mindre skrive, boer og Giæstgiveriet nær saa der intet andet i hans Faveur kan siges end dette at han er en fattig Mand.

Ved sin forrige Tobakshandel haver han drevet en ulovelig Næring, men haver været saa lykkelig at undgaae nogen Angivelse...

Rakkestad hadde tre handelsmenn med privilegiebrev, Rygge fire og Tune to. Disse offisielt godkjente forhandlerne solgte alle sammen kronens godkjente avgiftsbelagte tobakk. Omfattende smugling førte helt sikkert til minst like mange uoffisielle salgssteder og høkere. Høkerne hadde kun lov å selge tobakksmengder på under 470 gram (ett skålpund). Ønsket man å kjøpe/selge større mengder, var man henvist til dem med privilegiebrev i byene.

Et gjennomgående trekk i Tobakksindustrien er det store frafallet av produsenter. Svært få synes å ha klart seg særlig lenge i bransjen. Rundt 1840 var det seks tobakksfabrikker i Fredrikshald med til sammen 240 arbeidere. Samme år er det bare tre fabrikker i Fredrikstad og ingen i Moss. Ti år senere, i 1850, produserer Fredrikstad snaut 12 000 kg med sigaretter, mens Moss produserer det halve. I 1860 nevnes bare tre tobakksfabrikker, som alle lå i Fredrikshald.

Hvor stor var næringa?

Bedste fransk Rappe for 2 Mk. 8 sk Pundet, og i store partier kand blive accorderet for bedre Priiser Spansk Cotillion Snuus saameget enhver behager til 2 Rdlr. Pundet.

(Norske Intelligez Sedler, 1763)

Import, foredling og salg av tobakk var Big Business. Tobakksnæringa med fabrikker og plantasjer vokser jevnt og trutt frem til slutten av 1700-tallet, hvor den mot slutten plutselig skyter fart fremover til 1815. Mye av den hjemlige tobakksnæringens vekst skyldes sjuårskrigen, og spesielt tiden rett forut og under den amerikanske uavhengighetskrigen som drastisk reduserte tilgangen til tobakk.

Etter sjuårs-krigen heves etterhvert blokaden av kysten vår, og rimelig, importert tobakk utkonkurrerer de hjemlige avlingene når det kommer til pris og kvalitet. Relativt fort reduseres tobakksproduksjonen til noe man gjorde som en kuriositet eller av nød i egen kjøkkenhage. Tobakksindustrien i Norge når sitt høydepunkt rundt 1850-60 og sprer seg fra fabrikasjon av ulike typer tobakk, snus og «nesemel» til produksjon av leirepiper og kritt-piper.

Helt død var ikke den norske industrielle tobakksproduksjonen etter 1815. I 1880-årene tas produksjonen opp igjen på Vestlandet, særlig rundt Sogn og Lyster.

Elsket og hatet

Tobakken, denne Dronning af alle Planter, er ikke aleene en Kraftig Præservativ for Pest og allehaande smitsomme Sykdomme, men endogsaa derhos en ufoorlignelig og ganske tilforladelig Lægedom, bedre og sikrere end noget af det som enten Hypocrates eller Galenus endnu har vedst at forskrive os, hvilket Indianerne ved deres overmaade sunde og stærke Constitusjon, som alleene den iderlige Brug af Tobak er at tilskrive, noksom beviiser og bekræfter. Tobak stiller Hunger, Lindrer Smærte. Heeler Saar. Renser Hiernen. Hindrer Flod. Fordriver og aftørreer al Slim og usunde Vædsker. Giør Luften reen og balsamerer Legemet. Og er over alt dette en uforlignelig Tidsfordriv i Ensomhed. Dens røg giver os Anledning til mang en skjøn Eftertanke, og erindrer os med stor Nytte at betragte Verdens Forfængeligheder og vores eget Livs Korthet og Forgienglighed...

(Norske Intelligenz Sedler, 1770)

Selv i samtiden delte langt fra alle dette rosenrøde synet på tobakk. Kritikerne var på banen allerede 170 -år tidligere. En etter en erklærte Europas monarker tobakken krig utover på 16- og 1700-tallet. Krigen fortsetter den dag i dag selv om argumentasjonen heldigvis har endret seg.

James 1. av England publiserte allerede i 1603 et skrift hvor han langet ut mot bruken av tobakk. I Counterblaste to Tobacco hevdes det at røyking ikke alene var mot naturens orden, men også mot de guddommelige og menneskelige lover. Etter en lengre utblåsning om tobakkens manglende kvaliteter avslutter han med:

"Moreover, which is a great iniquitie, and against all humanitie, the husband shall not bee ashamed, to reduce thereby his delicate, wholesome, and cleane complexioned wife, to that extremitie, that either shee must also corrupt her sweete breath therewith, or else resolve to live in a perpetuall stinking torment".

Skriftet hadde null effekt på forbruket av tobakk. Det å stemple tobakksbrukerne som mennesker med forkastelig personlig hygiene og manglende moralske ryggrad resulterte tvert om i at forbruket av tobakk akselererte kraftig i England og Europa utover på 1600 tallet. Krass kritikk av folks moral og værende fungerte definitivt ikke.

I 1632 strammer Christian 4. av Danmark-Norge inn på innførselen av tobakksdrikken, men gjør de samme erfaringene som James 1. Statens forsøk på å regulere tobakksbruken synes ikke å ha dempet undersåttenes entusiasme for tobakk på noen måte. I 1643 følger Danmark England og Frankrikes eksempel og nøyer seg med å skattlegge import og salg av tobakk.

Resultatet av den økte beskatningen ble smugling. Eller rettere sagt: økt smugling. Forbudet fra 1632 hadde i praksis liten eller ingen effekt på å begrense tilgangen på tobakk selv om prisene ble høyere.

Straffetoll skulle skjerme en spirende innlandsnæring

Omtrent samtidig som kronen gir privilegiebrev for anleggelse av tobakksfabrikker og spinnerier, får en de første forsiktige forsøk på å beskytte industrien gjennom forordninger hvis mål er å hindre innførselen av fremmed *karvet, Skaaren eller Breve Tobak*. Rentekammeret i København konkluderer imidlertid ved en rekke anledninger med at bruken av tobakk i Norge langt overstiger det man får inn i statskassa av tollavgifter. Smugling og «frie» nederlandske skip som handlet på norske byer og tettsteder ble korrekt gitt mesteparten av skylda.

Beskatningen på import av ferdig tobakksvare økte gjennom hele 1700-tallet, og parallelt med den øker også innsmuglingen. I et forsøk på å bremse importen av ulovlig tobakk til kongeriket ble det åpnet for at hvem som helst kunne innføre planter og frø, for så å selge tobakksbladene fra egen produksjon. Salg krevde imidlertid man anskaffet seg en opphavsattest som skulle følge tobakksvaren frem til forbrukeren slik at det ikke skulle kunne oppstå tvil om hva man kjøpte, og som gjorde det lettere å stille produsentene til ansvar hvis kvaliteten var dårlig.

Folk med begrensede økonomiske ressurser måtte ty til barkebrødvariantene av tobakk. I *Tidsregister* sammenskrevet av Rasmus Vasbotn fra rundt 1775, finner vi følgende:

Samme dyre Tid paa Tobakken kom ikke mange ret vel, thi prøvede de i dens Sted at røge Enebær, Enebast, Trifolium, Potetes løv, Porz, Bjerkeblad, Ovannerod, Reinfar, Humle, Homleløv, vide Olieblad, Høimolblad kogt i øl og tobakk og mange andre slags Græs, som ikke alt kan opregnes, men gav liden fornøielse...

I dag sier man at tobakken tar liv, eksperimenteringen over må vel også ha krevd sitt. I samtiden bidro også innpakningen av importerte tobakksblader til en vesentlig helserisiko. For å sikre at bladene ikke ble ødelagt på den lange ferden fra plantasjene i varmere strøk og frem til Europa, ble de pakket i forseglede blybeholdere før de ble lagt i trekasser. Tobakksbladene som ble pakket ut, kunne ofte ha et tynt støvlag av oksidert bly.

Flåteranet i København og sjuårskrigen 1807-1814 økte oppmerksomheten rundt tobakksdyrkingen, Selskabet for Norges Vel distribuerte tobakksfrø landet rundt og selv om samme selskaps «Femte Commission» i 1811 påpekte at den ikke anså Tobaksfrøes Udsaaning for Landet gavnlige saalænge Landet ei kan kornføde seig selv hadde det bare et par måneder senere stablet på beina 100 riksdaler til premiering av vitenskapelig arbeider for en Avhandling om Brændevinsbrænding av Potatos og Tobaksfabrikasjon paa Landet.

I dag er tobakksindustrien i Østfold en saga blott. Men smuglingen fortsetter.

Tekst: Per Erik Gjesvold, Fylkeskonservatoren i Østfold fylkeskommune

Foto: Bilder/ illustrasjoner fra Tiedemans tobakksfabriks jubileumsbok 1928, gjengitt med velvillig tillatelse fra familien Andresen

Sist oppdatert: 10.03.2017 Fredrik Andreas Norland.